

В.В. Дяченко,  
кандидат філологічних наук, в.о.доцента  
(Житомирський державний університет)

## РОЗВИТОК ТА ХАРАКТЕР СИНОНІМІЇ ЗВ'ЯЗАНИХ КОРЕНЕВИХ КОМПОНЕНТІВ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

*У статті розглянуто характер і типи синонімії зв'язаних кореневих компонентів інтернаціонального характеру в російській мові*

Проблеми словотворчої синонімії досить детально висвітлені в науковій літературі, але синонімія зв'язаних кореневих компонентів інтернаціонального характеру, типу **мікро-** - **міні-**, **макро-** - **мега-** та ін. в літературі раніше не розглядалася.

Характеризуючи роль терміна в системі мови, Л.Я. Кутіна пише: "Слово-термин стоит особняком по отношению к другим словам языка (не терминам). Идеальный термин однозначен, и это означает не только то, что такое слово выражает только одно понятие, но и то, что у данного понятия есть в языке только одно обозначение. Синонимия в пределах терминологии такой же отрицательный факт, как и полисемия, но на первых порах синонимия в терминологии естественна и закономерна [1:81]. Таким чином, Л.Л. Кутіна, як і П.Н. Денисов [2], зазначає синонімію конкуруючих термінів. Отже, синонімія є характерною для системи термінів.

Відомо, що існує більше двадцяти визначень синонімії, при цьому для визначення синонімії використовуються різні критерії [3:6]. Більшість учених (Р.Г. Будагов [4], А.П. Євгенєва [5], Л.А.Новиков [6], А.Черч [7] та інші) вважають основним критерієм семантичну спільність лексичних одиниць, а також різне звучання, повну або обмежену взаємозамінність. До критеріїв синонімії дослідники відносять деякі морфологічні показники: морфологічну спільність та властивість мати спільну сполучуваність в однаковій структурній формулі дистрибуції. Наприклад, відносно нашого дослідження такою формулою дистрибуції виступає  $ЗКК_1 /R_1/ + R_1 = 3 КК_2 (R_2) + R_2$ .

Наявність спільності семантичної ознаки передбачає присутність як тотожностей, так і відмінностей у їх значенні.

Ці особливості синонімів визначають їх функції:

1) заміщення – при тотожності; 2) уточнення – при відмінності.

Згідно з функцією, яка виконується, синоніми розподіляють на повні (абсолютні) та неповні.

Повні, дублетні, синоніми досить часто включають як один з компонентів синонімічного ряду слова з інтернаціональними зв'язаними коренями. А.П. Євгенєва наводить такі приклади: **гидротерапия – водолечение, автожир, вертолет – вертолёт** і под. Вона відзначає, що "особливо багато випадків "дублетності" термінів у вузьких, спеціальних зонах" [5:11].

Синоніми в системі інтернаціональних ЗКК звичайно виступають ідеографічними (семантичними), тому що співвідносяться з одним поняттям. Характерною ознакою ідеографічних понять є співпадіння (при тотожності) або розходження в семантико-змістовних компонентах значення при збереженні стилістичної однорідності.

У питанні щодо повних (дублетних) синонімів немає єдиної думки. Але А.В. Лагутіна доводить існування абсолютної синонімії в російській мові, підкреслюючи, що це явище наявне в одному синхронному зрізі мови [8:11]. Вона відзначає, що особливо пари "своє – запозичене" в межах терміносистем часто виступають абсолютними синонімами, наприклад: **космос – Вселенная, алфавит – азбука, лингвистика – языкознание** і т.д. [8:16]. Причому такі пари не залишаються незмінними і вічними, вони, як правило, розпадаються в процесі життя мови, частіше всього за рахунок зміни сфер вживання (розподіл між різними стилями або сферами активного та пасивного вживання) [8:16]. Наші спостереження певним чином підтверджують це.

1. ЗКК **аква-** і **гідро-** мають близьке значення: **гідро-** - грец. *hydor* 'вода', - **аква-** - лат. *aqua* 'вода' - але проникли в систему російської мови з різних мовних джерел. У складі низки складних слів ці ЗКК реалізують своє генетичне значення – 'зв'язаний з водою; те, що має відношення до води', наприклад: **гидросамолет, гидрохимия, гидромассаж, акваплан, акваланг, аквагород** та інші. Виражаючи тут тотожні значення, вони цілком можуть бути кваліфіковані в якості синонімічних, і ця синонімія буде абсолютною. Цей факт виявляється в можливості заміни одного ЗКК іншим у вузькому контексті (в складі композити із спільним опорним словом). Слова **акванавт, гидронавт** (аква-, гідро- + грец. *pautes* 'мореплавець') мають однакове, тотожне значення: 'спеціаліст, який виконує в особливому спорядженні або в підводному апараті роботи під водою'. Належать ці утворення до одного й того ж стилістичного шару, не диференційована й частотність їх вживання.

Але утворення **акванавт** і **гідронавт** являють собою поодинокий випадок, інших композит із спільним опорним коренем і цими ЗКК ми у складі російської мови не зустрічаємо. Це може бути ілюстрацією того, що абсолютна синонімія (дублетність) прагне до розходження або в сфері семантики, або в сфері вживання. Оскільки обидва ЗКК функціонують у науковому мовленні, їх розподіл виявляється в диференціації значень. ЗКК **аква-** в складених словах переважно виражає відношення до морської води: **акваполис, аквакультура, акваплан**, а ЗКК **гідро-** - відношення до прісної води або води взагалі: **гидростанция, гидробур, гидрокосметика, гидроизоляция** та інші (ми вказали на цю різницю вище).

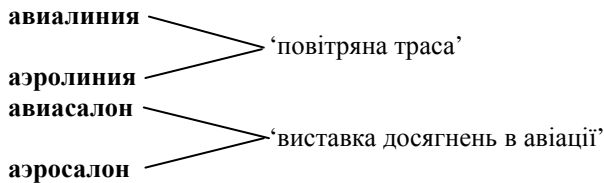
Відмінною також є продуктивність цих ЗКК: **гідро-** виступає більш продуктивним у сучасній російській мові, в 70-80-рр. ХХ ст. зафіксовано більше 80 новоутворень з **гідро-** і тільки 12- з **аква-**. Ширша також і сполучуваність **гідро-**: цей ЗКК легко з'єднується з будь-якими опорними коренями. Сполучуваність ЗКК **аква-** обме-

жена: більшість складань з ним є запозиченими словами, які в російській мові набули вторинного членування: **аквамарин, аквакультура, акватрон** та інш. Дуже обмежена чисельність суто російських складань з цим ЗКК: **аквагород, акваскрипка**.

Виходячи з усього, ми можемо констатувати, що домінантою цього синонімічного ряду виступає ЗКК **гидро-**.

2. Зближуються за значенням також ЗКК **аэро-** та **авиа-**, хоча їх генетичне значення різне: **аэро-** походить від грец. aer 'повітря' і у складі композит означає 'те, що відноситься до повітря, використовує повітря': **аэропорт, аэрозоль, аэробус** і т.д. **авиа-** походить від лат. avis 'птаха' і в сучасній російській мові означає 'те, що відноситься до авіації, до повітряного транспорту': **авиагоризонт, авиамоделизм, авиалайнер** і т.д.

Синонімічне зближення цих коренів виникає через сему 'те, що відноситься до авіації, повітряного транспорту'. Воно реалізується в паралельних складаннях із спільним опорним коренем:



У цьому випадку ми можемо констатувати ідеографічну синонімію, тому що ЗКК **аэро-** ширше за значенням, ніж ЗКК **авиа-**, який входить до синонімічного ряду опосередковано, через одну із своїх сем- 'повітряний'.

3. Практично тотожні за своїм значенням ЗКК **поли-** і **мульти-**, які синонімічні до російського 'много' та означають у складі композит 'те, що складається з багатьох частин, велика кількість', наприклад: **поликристалл, полиэкран, мультимиллионер, мультивибратор** та інш. Ці ЗКК різні за походженням: **поли-** з грецької, **мульти-** з латинської.

Тотожність їх семантики реалізується в утвореннях із спільним опорним коренем, які також мають тотожні значення: **поливариантный – мультивариантный; полифункциональность – мультифункциональность; полифункциональный – мультифункциональный**. Але треба відмітити, що більш вживаним в сучасній російській мові є ЗКК **поли-**, який раніше увійшов до складу російської мови і репрезентований в більшій кількості складань. Словник російської мови в 4-х томах подає 26 складань з **поли-** і тільки 5 з **мульти-** (причому, з них 3 – словотворче гніздо слова **мультипликационный** (**мультипликация, мультипликатор**)). На основі цього домінантою ряду можемо вважати ЗКК **поли-**. Між іншим, він досить широко представлений в лінгвістичній термінології.

4. Досить широко в сучасній російській мові представлені синонімічні складання з ЗКК **микро-** та **мини-**, наприклад: **микроавтомобиль – мини-автомобиль, микроанкета – мини-анкета, микроспектакль – мини-спектакль, микрокомпьютер – мини-компьютер, микромодель – мини-модель** та інш. Ці ЗКК синонімічні в значенні 'малий, зменшений', хоча їх значення не вичерпується цим. **Микро-** має ще два ЛСВ: 2) 'пов'язаний з вивченням дуже малих величин' (**микроанализ, микробарограф**); 3) 'мільйонна частка одиниці міри, яка названа другою частиною складання' (**микроампер, микровольт** та інш.). ЗКК **мини-** має також друге значення – 'дуже короткий', яке реалізується в сполученнях з назвами предметів одягу: **мини-юбка, мини-пальто, мини-шубка** та інш. До речі, це значення стало можливим і у ЗКК **микро-** у зв'язку з появою наприкінці ХХ ст. складання **микроюбка** у тому ж значенні, що **мини-юбка**.

Таким чином, синонімія цих ЗКК виникає між їх денотативними значеннями і не охоплює повністю їхню семантичну структуру.

Треба відзначити також різне походження цих коренів: **микро-** з грецької, **мини-** з латинської.

У цій синонімічній парі ми можемо констатувати стилістичну синонімію, а не ідеографічну, тому що складання з **микро-** природно існують в різних наукових термінологіях (з виходом у загальнонавчавану лексику), а складання з **мини-** є фактом публіцистики та загальнонавчаваної сфери (відзначається тільки один термін з **мини-миниметр**).

5. Однаковими за походженням виступають ЗКК **невро-** та **нейро-** (грец. neuron – 'жила, нерв'). Але вони набули різного фонемного складу в процесі засвоєння російською мовою (грец. [u] в російській мові змінилося в одному випадку на [v], в іншому на [й]).

Але в процесі функціонування їхні значення розійшлися, хоча словники цієї різниці не відмічають. ЗКК **невро-** означає 'те, що відноситься до нервової системи, нервової діяльності', наприклад: **неврология, невропатолог, неврастения**. Семантика ЗКК **нейро-** визначається в словниках аналогічно. Але аналіз складань з **нейро-** дозволяє уточнити його значення: 'те, що відноситься до діяльності головного мозку': **нейрохирург, нейротропный, нейролептик, нейрогенфекция** і т.д.

Таким чином, ЗКК **нейро-** звучує своє значення в процесі функціонування порівняно з **невро-**, він формує новий ЛСВ 'те, що відноситься до вищої нервової діяльності та її органів'.

Домінантою в цій парі виступає ЗКК **невро-** з більш широким значенням та використанням.

6. Компоненти **псевдо-** та **квази-** також синонімічні, в складі композит вони означають 'хибний, удаваний, несправжній', наприклад: **псевдомир, псевдодемократический, квазичастицы, квазиэстетика** та інш.

Компоненти різні за походженням: **псевдо-** походить з грец. pseudos 'неправда', а **квази-** з лат. quasy 'нібито'. Ці компоненти утворюють не тільки складання – іменники, але й складання – прикметники: **псевдогражданский, псевдосистемный, псевдокультурный, квазиактивный, квазиклассический, квазинаучный** і т.д. "Словарные материалы -84" фіксують навіть складний прислівник **квазистихийно-** 'подібно до сил природи,

стихії". Але близькість значень цих ЗКК не реалізувалася в утворенні складань із спільним опорним коренем, тобто абсолютних синонімів ці корені не утворюють. Можливо відмітити тільки пари слів різних частин мови, зближених опорним коренем: **псевдонаука** – **квазинаучный**, **псевдозстетический** – **квазиэстетика**. Більш вживаним виступає ЗКК **псевдо-**, складань з ним у російській мові більша. Це можливо пояснити тим, що ЗКК **квази-** активізувався в російській мові в 70-ті роки ХХ ст. під впливом англійських запозичень. Словник "Новые слова и значения" 1970 р. подає тільки два складання з **квази-**: **квазизвезда**, **квазизвездный**. В "Словарных материалах" 80-х кількість слів з цим коренем зростає.

Різницю між цими ЗКК можливо спостерігати не тільки в частоті вживання, але й у сферах: **псевдо-** частіше функціонує в публіцистиці, **квази-** тяжіє до наукової термінології.

Домінантою виступає ЗКК **псевдо-**.

7. Один тільки синонімічний ряд ЗКК складається з трьох членів: **макро-**, **мега-**, **макси-**, які означають у складі композит 'великий, крупний'. Це денотативне значення коренів, але семантична структура їх цим не вичерпується. ЗКК **макро-** та **мега-** виступають багатозначними:

**макро-** 1) 'великий, крупний, великих розмірів': **макромолекула**, **макрорельєф**; 2) 'пов'язаний з вивченням великих предметів, величин': **макроскопический**; **мега-** 1) 'великий, крупний': **мегалиты**, **мегаспоры**; 2) 'перша складова частина найменувань одиниць фізичних величин, яка служить для утворення найменувань кратних одиниць, що дорівнюють мільйону [ $10^6$ ] вихідних': **мегабар**, **мегабайт**.

У ЗКК **макро-** та **мега-** можливі однокореневі утворення: **макрорельєф** – **мегарельєф**, **макроспоры** – **мегаспоры**, **макромир** – **мегамир**. Однокореневих складань з **макси-** немає.

Композита з цим ЗКК функціонують в іншій сфері, ніж складання з **макро-** та **мега-**, які тяжіють до наукової сфери. **Макси-** переважно використовується в публіцистиці, в загальноживаній лексиці, часто набуваючи експресивного відтінку: **макси-мода**, **макси-серия**, **макси-процесс**, **макси-ночь** та інші.

Потрібно відзначити й різне походження цих ЗКК: **макро-** та **мега-** – грецькі, **макси-** походить з латинського *maximus* 'найбільший'.

За частотою вживання і кількістю складань з ним домінуючим в цьому ряді можна вважати ЗКК **макро-**.

Велику групу синонімічних ЗКК складають корені, які називають просторові відношення: **алло-**, **гетеро-** – 'різний'; **екви-**, **изо-** – 'рівний'; **пери-**, **пара-** – 'біля'; **апо-**, **теле-** – 'далеко'; **ендо-**, **-энто-** – 'всередині'; **экзо-**, **экто-** – 'зовні'; **эпи-**, **супер-** – 'зверху, над'.

Ці ЗКК практично не утворюють паралельних однокореневих складань, крім **эндодерма** – **энтодерма** – 'внутрішній шар стінки тіла кишковопорожнинних тварин'.

Спостереження за функціонуванням синонімічних ЗКК дозволяють зробити такі висновки:

1. Критерієм існування синонімії інтернаціональних ЗКК є наявність однотипної термінологічної моделі (вужького контексту), в якій функціонують синонімічні ЗКК.

2. У системі синонімічних зв'язаних коренів можлива абсолютна синонімія, яка виявляє тенденцію до розмежування дублетності, ідеографічна і стилістична.

3. Виникнення синонімічних рядів (переважно пар) пов'язана із зближенням різних за походженням кореневих компонентів (частіше за все грецьких та латинських), які мають однакове або близьке значення та потрапили до системи російської мови на різних етапах її розвитку.

4. Можливе виникнення синонімічного ряду в результаті розпаду полісемії.

5. Паралельні утворення синонімічних ЗКК із спільними коренями типу **микроанкета** – **мини-анкета**, **полифункциональный** – **мультифункциональный** та ін. являють собою особливий тип словотворчої синонімії.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М., Л.; 1966.
2. Денисов П.Н. Еще о некоторых аспектах изучения языков науки // Проблемы языка науки и техники: логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 52-89.
3. Вилюман В.Г. Английская синонимика. – М.: Высшая школа, 1980
4. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М. Просвещение, 1965
5. Словарь синонимов русского языка. В 2-х т. Гл.ред. А.П. Евгеньева. – Л.; Наука, 1970 -1971.
6. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.; Высшая школа, 1982.
7. Черч А. Введение в математическую логику. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – Т.1.
8. Лагутина А.В. Абсолютные синонимы в синонимической системе языка .В кн.Лексическая синонимия .– М.; Наука,1967. – С. 10-17.

Матеріал надійшов до редакції 1.04.2004 р.

*Дьяченко В.В. Развитие и характер синонимии связанных корневых компонентов интернационального характера в русском языке.*

*Статья рассматривает характер и типы синонимии связанных корневых компонентов интернационального характера в русском языке.*

*В.В. Дяченко. Розвиток та характер синонімії зв'язаних корневих компонентів інтернаціонального характеру в російській мові*

---

***Dyachenko V.V. The Development and Character of Bound Root Components Synonymy of International Character in the Russian Language.***

*The article highlights the character and types of bound root components synonymy of international character in the Russian Language.*